

ADABIY MATNDA FORMAL VA SUBSTANSIAL SINTAKSIS

Ergasheva Nilufar Akramjon qizi

O'zbekiston Milliy universiteti Jurnalistika va

o'zbek filologiyasi fakulteti talabasi.

Annotasiya: Til o'z kommunikativ vazifasini sintaktik qurilma – gap vositasida amalga oshiradi. Tildagi barcha – fonetik, leksik, morfologik hodisa ana shu sintaktik qurilishga xizmat qiladi. Biroq bular sirasida leksika va morfologiyaning til grammatik qurilishidagi ishtiroki o'ziga xos. Zero, har qanday sintaktik hodisada so'z va morfologik ko'rsatkichni ko'ramiz. Shu boisdan sintaktik mohiyatni belgilashda leksik va morfologik omilga tayaniladi.

Kalit so'zlar: sintaksis, LSQ, til, adabiyot, tilshunoslik nazariyasi.

Formal sintaksis bevosita kuzatishda berilgan, nutqiy sintaktik hodisani o'rganadi. Boshqacha aytganda, u alohidalik, hodisa, voqelik, oqibat sifatidagi nutqiy hosila bilan band bo'lib, umumiylik, mohiyat, imkoniyat, sabab sifatidagi lisoniy birlikni (nutqiy birlikning lisoniy tomonini) o'rganishni substansial sintaksis hukmiga havola etadi. Shuningdek, formal sintaksis kitob va o'qimoq so'zlari orasidagi sintaktik aloqani ham tekshiradi. Zero, bundagi o'qimoq fe'lining tushum kelishigidagi so'zni boshqaruvi ham bevosita kuzatishda berilgan nutqiy hodisa. Lekin bu aloqa uchun o'qi leksemasining biriktirish imkoniyati bo'lgan obyekt valentligi bevosita kuzatishda berilmagan. Bu esa substansial sintaksis tomonidan o'rganiladi.

Substansial sintaksis tadqiqotlari uchun formal sintaksis tomonidan qo'lga kiritilgan yutuqlar zamin, poydevor vazifasini o'taydi. Demak, formal sintaksissiz substansial sintaksisning bo'lishi mumkin emas. Formal sintaksis esa substansial sintaksissiz ham ish ko'raveradi. Zero, substansial sintaksis mohiyatni tadqiq etar ekan, buning uchun hodisalar jamlangan bo'lishi kerak. Hodisani jamlash uchun esa substansial sintaksis tiklaydigan mohiyatga ehtiyoj sezilmaydi.

Har bir nutqiy parchada turli sath hodisasi qorishgan holda voqelanadi. Masalan, Halim keldi gapida fonetik (tovushlar tizimi, ohang), leksik (so'zlar), morfologik

(grammatik shakllar) va uslubiy (masalan, soʻzlovchining munosabati yoki uslubiy betaraflik) sathlar oʻz izini qoldirgan. Formal sintaksis nutqiy parchani shu holida, turli mohiyat zarralarining qorishmasi sifatida oʻrganadi va uning qorishmaligiga eʼtibor qaratmaydi. Substansial sintaksis esa nutqiy parchada qorishgan, sintaksisga daxldor boʻlmagan jihatlarni eʼtibordan soqit qiladi. Formal sintaksis keltirilgan gapni muayyan(aniq)lik sifatida eʼtirof etsa, substansial sintaksis unda turli hodisalar qorishganligi sababli mohiyatini anglash mushkulligini hisobga olgan holda mavhum (noaniq)lik sifatida qaraydi. Qorishiq hodisalar chetlashtirilgan mohiyat «tozalangan»ligi uchun substansial sintaksis tomonidan muayyanlik, bevosita kuzatishda berilmaganligi uchun esa u formal sintaksis tomonidan mavhumlik sifatida qaraladi.

Demak, formal sintaksis asosiy diqqatini hodisalarning zohiriy (bevosita kuzatishda berilgan) tomoniga, substansial sintaksis esa botiniy (bevosita kuzatishda berilmagan, ichki) tomoniga qaratadi. Ular bir-birini ham taqozo, ham inkor etadi. formal sintaksis mutlaq hodisalar bilan, substansial sintaksis esa mutlaq mohiyat bilan shugʻullanadi, ularning vazifalarini butunlay qarama-qarshi qoʻyish mumkin emas. Chunki formal sintaksis mohiyatga intilganligi kabi substansial sintaksis ham faqat formal sintaksis toʻplagan hodisalargagina tayanadi. Bunda formal va substansial sintaksisning oʻrganish manbalari jihatdan qarama-qarshiligi soʻnadi.

LSQ nutqiy hodisa sifatidagi gapning asosiy grammatik va struktur (qurilish) xususiyatini oʻzida mujassamlashtirgan mavhum qurilma sifatida yashaydi. Bu gapning struktur elementi orasidagi munosabatni ifodalab, uning umumiy grammatik maʼnosini mujassamlashtiradi.

Nutqda gaplar turli-tuman: 1 Shavkat kitobni oʻqidi. 2 Ortadi sevinchim. 3 Fargʻona, goʻzalsan. Shuning uchun ularning qoliplari ham turli-tuman boʻlishi tabiiy. Yuqoridagi Shavkat kitobni oʻqidi tipidagi cheksiz gaplar (Tohir xatni oldi. Munisa uyni supurdi) uchun (ega+toʻldiruvchi+kesim) Ortadi sevinchim tipidagi cheksiz gaplar uchun (ega+kesim), Fargʻona, goʻzalsan tipidagi cheksiz gaplar uchun

(undalma, kesim) qoliplari umumiy. Aytilganlardan ikkita ikki xil xulosaga kelish mumkin:

qoliplar cheksiz gaplar uchun umumiy;

bu qoliplarni ham cheksiz ajratish mumkin.

Ikkinchi xulosa lisoniy birliklarning cheklanganligi haqidagi qoidaga zid. Demak, yo qolip haqidagi xulosada hali izchillik va mukammallik yo‘q, yoxud ajratilgan qoliplarda umumiylik yuqori darajada emas. Zero, boshqa lisoniy birlik kabi qolip ham miqdoran chekli va mohiyatan umumiy bo‘lishi lozim.

Keltirilgan qolipning cheksizligi sababi – uning gaplarni umumlashtirishning ancha quyi bosqichida ekanligi. Chunki undalma, kesim va ega+kesim qolipi ham o‘zaro farqli va umumiy belgi-xususiyatga ega. Bu qolip undalma va kesim uzvlari asosida o‘zaro farqlanadi, biroq har ikkalasi uchun ham kesim uzvi qanchalik cheksiz ko‘rinish kasb etmasin, ular lisonda bitta umumiylikka ega bo‘lishi va bu umumiylikning zarrasi gap bo‘lib kela oladigan istalgan hosilada mavjud bo‘lishi shart va zarur. Xo‘sh, o‘zbek nutqida qo‘llana oladigan gaplardagi yuqori darajadagi umumiylik nimadan iborat va u qanday tiklanadi? Buni aniqlash uchun bir necha o‘nlab gaplar olinib, ulardan nosintaktik, ya’ni almashtirilsa ham, o‘zgartirilsa ham, gap mohiyatiga daxl qilmaydigan fonetik (gap ohangi), grammatik (gap bo‘laklari uchun asos bo‘lgan so‘z turkumlari) hodisalar, so‘zlovchining kommunikativ niyati (ifoda maqsadi: darak, so‘roq, buyruq), emotsional jihatlar (gapdagi his-hayajon), gap bo‘laklari tarkibi (yig‘ma, yoyiq, analitik bo‘laklar), shaxsning tavsifi kabilar gapning mohiyatini qorong‘ilashtiruvchi o‘zga hodisa, tajalli sifatida gap tarkibidan chetlashtiriladi. Shuningdek, tajallilardan xoli qilingan cheksiz qoliplardagi farqlar e’tibordan soqit qilinib, umumiyliklar saqlab qolinaveradi. Demak, gap LSQni tiklash (aniqlash) ikki bosqichda amalga oshiriladi:

- 1) nosintaktik hodisalarni chetlashtirish;
- 2) farqlarni soqit qilish – aynanliklarni ajratish.

Quyidagi gaplardan dastlab nosintaktik hodisalarni chetlashtirishga harakat qilamiz. 1. Shavkat uyga borsin! 2. Qaylardasan, sevikli erkam? 3. G‘urbat axtarganga g‘urbat ekan bu dunyo! 4. Sen ham uni sevasanmi?

Bu gaplarda quyidagi nosintaktik hodisalar mavjud:

1. Ifoda maqsadi. Bu nosintaktik hodisa so‘zlovchining maqsa-di, kommunikativ niyati bo‘lib, shu asosda darak, so‘roq, buyruq gap hosil qilinadi. Bir gapni uning sintaktik qurilmasiga ta’sir qilmasdan har xil ohang yordamida darak, so‘roq, buyruq gapga aylantirish mumkin. Masalan: 1. Jamshid uyga borsin (buyruq gap). 2. Jamshid uyga borsin (Jamshid uyga borsin, keyin gaplashamiz ma’nosida – darak gap). 3. Jamshid uyga borsin? (so‘roq gap). Gap ohang jihatdan qancha o‘zgarmasin, uning qurilishi o‘zgarmasdan qolaveradi: ega+hol+kesim. Gapning ifoda maqsadini o‘zgartuvchi vosita gap tarkibiga kiritilsa ham, sintaktik qurilishiga putur yetkazmaydi (masalan, so‘roq olmoshlari, yuklamalar). Demak, birinchi gapdagi buyruq, ikkinchi va to‘rtinchi gapdagi so‘roq va uchinchi gapdagi darak ma’nolari mantiqiy kategoriyaning ushbu gaplarda namoyon bo‘lgan zarralari–gaplarning sintaktik tabiatiga daxldor bo‘lmagan o‘zga, begona hodisaning tajallisi.

2. Modal ma’nolar. So‘zlovchining o‘z fikriga munosabatini ifodalovchi modal ma’no ham gapning sintaktik qurilishiga ta’sir qilmaydi. Masalan, Shalola kelgan, Shalola kelgandir, Shalola keldi, Shalola, albatta, keldi gaplarining birinchisida so‘zlovchining fikrga betaraf munosabati, ikkinchisida gumonsirash, uchinchisida aniqlik, to‘rtinchi gapda fikrning qat’iyligi namoyon bo‘lgan. Bundagi biror gapdan anglashilgan so‘zlovchining munosabati ikkinchi bir gapga ko‘chirilsa ham, gaplarning sintaktik tabiati o‘zgarmasdan qolaveradi. Yuqorida keltirilgan to‘rtta gapning birinchisida qat’iylilik (Shavkat uyga borsin), ikkinchisida noaniqlik (Qaylardasan, sevikli erkam), uchinchisida afsus (G‘urbat axtarganga g‘urbat ekan bu dunyo), to‘rtinchisida gumon (Sen ham uni sevasanmi?) kabi ma’nolar nosintaktik hodisalar sifatida namoyon bo‘lgan.

3. Gap bo‘laklarining ifodalanish xususiyatlari. Gap bo‘lak-larining qanday so‘z bilan ifodalanganligi – leksik hodisalarning gapda voqelangan (tajallilangan)

ko‘rinishi. Masalan, bo‘laklarning ot yoki fe‘ldan ekanligi, leksema yoki frazema bilan ifodalanganligi ham nutqiy sintaktik qurilishni belgilaydi, biroq lisoniy mohiyatga ta‘sir qilmaydi. Bunga, deylik, ot bilan ifodalangan bo‘lakni olmosh bilan almashtirish asosida (Nigora maktabga boradi – ega+hol+kesim; U maktabga boradi – ega+hol+kesim) amin bo‘lish mumkin.

4. Murakkablashtiruvchi vositalar. Gap tarkibi undalma, ajra-tilgan bo‘lak, bo‘laklarning uyushishi, kirish va kiritma vosita yordamida murakkablashadi. Undalma, kirish va kiritma gap bo‘laklari bilan mazmunan bog‘langan, lekin grammatik munosabatga kirishmagan hodisa bo‘lib, gapning umumiy sintaktik qurilishini o‘zgartirishga qodir emas. Masalan, Qaylardasan, sevikli erkam gapidagi undalma (sevikli erkam), Shavkat, so‘zsiz, va‘dani uddalaydi gapidagi kirish so‘z (so‘zsiz), Tabibning ta‘biricha, bu dardga da‘vo yo‘q emish gapidagi kirish birikma (tabibning ta‘biricha), Shoir (men uni ilgari ko‘rmagan edim) rindona ijodkor sifatida taassurot qoldirdi gapidagi kiritma (men uni ilgari ko‘rmagan edim) ana shunday nosintaktik hodisa.

5. Ajratilgan bo‘lak ajralmish bo‘lakning ma‘nosini muayyan-lashtiruvchi vosita bo‘lganligi bois, u o‘ziga tegishli bo‘lakni mazmunan to‘ldiradi. Shu bilan birga, gap strukturasini kengaytiradi. Ajratilgan bo‘lak izohlanayotgan, to‘ldirilayotgan bo‘lak bilan birgalikda hokim uzvga tobelanadi: 1. a) U soyda, qo‘sh yong‘oqning tagida, qorga ko‘milib uzoq turdi – ega+hol+hol+hol+kesim; b) U soyda qorga ko‘milib uzoq turdi – ega+hol+hol+hol+kesim. 2. a) Oshpazning, Rashid Jumayevning, qo‘li shirin ekan – aniqlovchi+ega+kesim; b) Oshpazning qo‘li shirin ekan – aniqlovchi+ega+kesim.

Demak, ajratilgan bo‘lak garchi intonatsion alohidalikka, mustaqillikka ega bo‘lsa-da, izohlanmish, to‘ldirilmish bilan bir butun holda gap strukturasidan o‘rin oladi.

Avvalo, o‘zbek tilshunosligida Ra‘no Sayfullayeva, G‘aybullayev Salomov kabi olimlarning tadqiqotlariga tayanib, gap bo‘laklarining an‘anaviy tasnifi – ega, kesim, to‘ldiruvchi, aniqlovchi, hol kabi turlari o‘rganildi. Bu tasniflar tilda fikrni ifodalash

va uni tartibga solishda qanday xizmat qilishi misollar bilan ko'rsatildi. Ayniqsa, har bir gap bo'lagining morfologik belgisi, sintaktik vazifasi va semantik yuklamasi batafsil ko'rib chiqildi.

Bundan tashqari, zamonaviy tilshunoslikda gap bo'laklariga doir yangi yondashuvlar – ayniqsa, Noam Chomskyning generativ grammatika nazariyasida gapning strukturasi qanday tashkil topishi, har bir gap bo'lagining bu tuzilmadagi roli haqida fikr yuritildi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, gap bo'laklari faqat grammatik birlik emas, balki mantiqiy, psixologik va kommunikativ birlikdir.

Xulosa qilib aytganda, har bir gap bo'lagi gap struktur shakllanishi va semantikasida alohida o'ringa ega. Har bir gap bo'lagi har xil so'z turkumlari orqali ifodalanishi mumkin. Shu bilan birga, muayyan gap bo'lagi muayyan bir so'z turkumiga ixtisoslashmagan. Tilshunosligimizda gap bo'laklari, asosan, kesimga nisbatan toifalanadi. Chunki kesim o'zbek tilida gapning bosh bo'lagi, markazi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahimova F. Turli tzzimli tillarda so'z yasalishining lingvomadaniy xususiyatlari (Ingliz va o'zbek tillari misolida). – Farg'ona, 2024. – 64-b.
2. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili: Oliy o'quv yurtlari uchun darslik. – Toshkent. «Talqin», 2005. – 260-b.
3. Mengliyev B. Zamonaviy o'zbek tili. – Toshkent. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat universiteti, 2023. – 185-b.
4. Muhiddinova X. Hozirgi o'zbek adabiy tili: Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun o'quv qo'llanma. – Toshkent. O'qituvchi, 2006. – 208-b.
5. Qo'ziyev U. Hozirgi o'zbek adabiy tili fanidan o'quv-uslubiy majmua. – Namangan, 2021. – 234-b.
6. Qozoqova N. Leksikologiyani interfaol ta'lim texnologiyalari asosida o'qitish. – Namangan, 2023. – 69-b.
7. Rahmatullayev Sh, Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent. Universitet, 2006. –